

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 625.7 (497.6) "18"

Izvorni naučni rad

Goran Popović

Pale, Bosna i Hercegovina

gopopovic@gmail.com

Rimske komunikacije na prostoru Bosne i Hercegovine u delima francuskih i engleskih putopisaca XIX veka

Apstrakt: U XIX veku Bosnom i Hercegovinom je putovao veliki broj francuskih i engleskih državljana. Pored opisa zanimljivih doživljaja, geografskih predela, narodne nošnje, mitova i legendi, pojedini putnici u svojim delima navode i ostatke rimskih puteva. Šomet de Fose i Džejms Skin opisuju ostatke rimskog puta nepoznatog istoriografiji, koji se nalazi na planini Majevidi, u severoistočnoj Bosni. Rimske komunikacije pominju se i u delima Džona Gardnera Vilkinsona, Pjera Davida i Džordža Arbatnota. Ipak, da nisu svi podaci stranih putopisaca verodostojni, može se uvideti iz dela Mesije de Klerval. Naime, Klerval ne samo da nije video ostatke rimske komunikacije u bosanskom delu Posavine već nije ni putovao tim delom Bosne i Hercegovine. I pored svih nedostataka, podaci o rimskim putevima u delima francuskih i engleskih putnika kroz Bosnu i Hercegovinu u XIX veku veoma su značajni za proučavanje antičkih komunikacija u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

Ključne reči: rimske komunikacije, francuski putopisci, engleski putopisci, Bosna i Hercegovina, XIX vek

Abstract: In the XIX century, some of the French and English citizen traveled in Bosnia and Herzegovina. In addition to describing the geographical areas, folk costumes, myths, and legends, some travelers in their works also mention the remains of Roman roads. Chaumette Des Fosses and James Henry Skene describe one new, previously not know, the Roman road on Mount Majevisa, in southeastern Bosnia. Roman roads are also mentioned in the works of John Gardner Wilkinson, Pierre David and George Arbuthnot. However, in the case of the Massieu de Clerval, we can see that not all information in the works of French and English travelers is authentic and reliable. Namely, Clerval not only did not see the remains of the Roman road which he mentions in the Bosnian part of Posavina, but did not even travel to that part of Ottoman Bosnia. Despite all the weaknesses, information on Roman roads in the works of French and English travelers through Bosnia and Herzegovina in the XIX century is important for studying Roman communications in the inland of the Roman province of Dalmatia.

Keywords: Roman roads, French travel writers, English travel writers, Bosnia and Herzegovina, 19th century

Uvod

Teritorijalna ekspanzija na evropskom kontinentu, u XVI veku, kao i ratovi sa Habzburškom monarhijom, izazvali su interesovanje Francuske i Engleske za Osmansko carstvo. Prvi putnici koji iz Francuske i Engleske putuju u Carigrad bili su diplomatski predstavnici i trgovci. Za njima ubrzo kreće i veliki broj različitih istraživača i avanturista. Do Carigrada moglo se doći morskim putem, ploveći Sredozemnim morem, ili kopnenim putem, putujući Balkanskim poluostrvom. Početna stanica za putovanje na istok bila je Venecija, odakle su brodovima putnici plovili do jadranske obale Balkanskog poluostrva.¹ Kopnena ruta kojom su se kretali francuski i engleski putnici polazila je najpre iz Dubrovnika, a

¹ Omer Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 13; *Приче французских путника са пута по отоманској Босни*, prevod i predgovor M. Karaulac, (Novi Sad: Matica srpska, 1998), 8.

od početka XIX veka iz Splita. Prolazeći kroz Trebinje, Foču i Prijepolje, put je vodio dalje u unutrašnjost Balkanskog poluostrva. Na svojim putovanjima kroz Osmansko carstvo, pojedini putnici su vodili dnevnik u kojima su, uglavnom, opisali doživljaje sa putovanja, mesta i predele kroz koje su prolazili, kao i ljude koje su susretali. Po povratku u domovinu ti dnevnik su štampani, dok su drugi, na osnovu sećanja, pisali knjige o predelima koje su proputovali.

Od engleskih putnika XVI i XVII veka koji su ostavili zapise o Bosni i Hercegovini izdvajaju se: Henri Ostel (*Henry Austel*), Henri Blant (*Henry Blount*), Foks (*Fox*) i Piter Mandi (*Peter Mundy*).² Pjer Laskalopje (*Pierre Lescalopier*), Luj Žedan (*Louis Gédoyne*), Pule (*Pouillet*) i Kikle (*Quiclet*) samo su neki od francuskih putnika koji su, na putu za Carigrad, prošli i kroz Bosnu i Hercegovinu.³ Međutim, navedeni putopisci u svojim delima ne pominju ostatke rimskih puteva. Možda je razlog za to činjenica da se radi uglavnom o diplomatama, ne preterano zainteresovanim za istraživanje planinskih predela Bosne i Hercegovine kojima prolaze.

U toku XVIII veka nema podataka o putovanjima Francuza i Engleza kroz Bosnu i Hercegovinu. Naime, u navedenom periodu putnici za Carigrad putuju preko Panonske nizije i Srbije, zaobilazeći na taj način Bosnu i Hercegovinu.⁴ Takvo stanje potrajeće sve do prvih decenija XIX veka.

Interesovanje za evropske pokrajine Osmanskog carstva, posebno Bosnu i Hercegovinu, dostiglo je vrhunac u XIX veku. Na to je uticalo više činilaca. Naime, krajem XVIII i početkom XIX veka započinje proces vojnih, administrativnih i fiskalnih reformi u Osmanskom carstvu, po uzoru na vodeće evropske države.⁵ Proces modernizacije pratio je dolazak većeg broja stranaca u Osmansko carstvo. Istovremeno, sa pojavom romantizma u zapadnoevropskim državama prvih decenija

² Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 13-15.

³ *Приче французских путника*, 26-115.

⁴ Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 15.

⁵ Robert Mantran, *Istorija Osmanskog carstva*, (Beograd: Klio, 2002), 514-517.

XIX veka, dolazi do povećanog interesovanja za putovanja na Orijent.⁶ Takođe, porast interesovanja Engleske i Francuske za Balkansko poluostrvo prouzrokovan je i vojnim i ekonomskim opadanjem moći Osmanskog carstva u XIX veku, kao i strahom od širenja uticaja Rusije na ovaj deo evropskog kontinenta.

Kao pogranična provincija evropskog dela Osmanskog carstva, Bosna i Hercegovina je naročito postala popularna destinacija putnika iz zapadne Evrope u XIX veku. Međutim, to više nisu samo diplomate i trgovci na proputovanju za Carigrad, već istoričari, arheolozi, kolekcionari, vojnici, književnici, novinari, ali i uhode koji sada obilaze teritoriju Bosne i Hercegovine. Kratke izveštaje sa putovanja iz XVI i XVII veka zamenjuju detaljni opisi geografskih predela Bosne i Hercegovine, njene prošlosti, opisi lokalnog stanovništva, njihovih običaja i nošnje, narodnih legendi, mitova i sl. Između mnogobrojnih značajnih podataka o prostoru Bosne i Hercegovine u XIX veku, u pojedinim delima francuskih i engleskih putnika pominju se i ostaci rimskih komunikacija.

Rimske komunikacije u delima francuskih putnika

U XIX veku kroz Bosnu i Hercegovinu prošao je veliki broj francuskih putnika. Neki od tih putnika, po povratku u Francusku, objavili su zapise sa svojih putovanja. Međutim, u delima francuskih putnika rimski putevi navode se samo u par navrata.

U februaru 1807. godine za Travnik je putovao Pjer David (*Pierre David*),⁷ prvi francuski konzul u Bosni i Hercegovini. Prilikom putovanja

⁶ *Приче француских путника*, 8.

⁷ Pjer David (1772–1846) rođen je u gradu Falez u pokrajini Normandiji. Diplomatsku karijeru započeo je u francuskom ministarstvu spoljnih poslova 1795. godine. U periodu između 1807. i 1813. godine bio je konzul u Bosni i Hercegovini. Godine 1819. David je postavljen za generalnog sekretara konzulata u Smirni. Po izbijanju Grčkog ustanka 1821. godine prelazi u Grčku i aktivno pomaže ustanike. Po povratku u Francusku bio je poslanik u parlamentu. Objavio je veliki broj dela. Za nas su posebno značajni izveštaji koje je David slao u Francusku, kao i dnevnik koji je vodio za vreme svog boravka u Travniku. Za više o Pjeru Davidu: André Blanc, “Neobjavljeno dopisivanje francuskog konzula u Travniku – Pierra Davida”. *Starine*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 46/1956, 63;

iz Donjeg Vakufa ka Travniku, u svom dnevniku Pjer David je zapisao:

“Le 17, autre chaine de montagnes à franchir. On m’assura qu’à travers les bois qui la couvraient, on retrouvait encore des restes de la voie romaine que Trajan fit ouvrir par ses provinces pour arriver au bord du Danube et combattre les Daces et autres barbares qui déjà attaquaient l’Empire romain.”⁸

“Седмнаестог фебруара ваљало је прећи нови ланац планина. Убеђивали су ме да се кроз шуму која га је покривала могу још наћи остаци пута који је Трајан саградио кроз своје провинције да би стигао до Дунава и борио се против Дачана и других варвара који су већ нападали Римско царство.”⁹

Iz dnevnika Pjera Davida se može uvideti da je konzul putovao pravcem Prolog – Livno – Šuica – Kupres – Donji Vakuf – Travnik. Ostaci rimske komunikacije koja je iz Prologa, a preko Livna i Šuice, vodila do Kupresa otkriveni su još krajem XIX veka.¹⁰ U mestu Prusac, oko 5 km južno od Donjeg Vakufa, Đoko Mazalić je pronašao ostatke starog, kaldrmisanog puta.¹¹ Pored toga, ostatke rimske kaldrme u Pruscu navodi i Esad Pašalić.¹² Prema Mazaliću, put se od Prusca spušta desnom obalom

Vjekoslav Jelavić, “Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807–1814”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XVI/1904, 267-268; *Приче француских путника*, 116-117.

⁸ Pierre David, “Extraits du journal de Pierre David”. *Revue d’histoire diplomatique*, Paris: Société d’histoire diplomatique, XXXVIII/1924, 149.

⁹ *Приче француских путника*, 120.

¹⁰ Philipp Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, (Wien: Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1893), 21-22. U selu Otinovci, u neposrednoj blizini Kupresa, Bojanovski je locirao putnu stanicu *Ad Matricem*. Za više o tome videti: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2. (Sarajevo: ANUBiH, 1974), 170.

¹¹ “Polazeći od te pretpostavke, otišao sam u Prusac i za kratko vrijeme pronašao stari put, danas sasvim zapušten i djelimično zarastao u grmlje, ma da je na tom mjestu kaldrma sačuvana.” Đoko Mazalić, “Biograd – Prusac, stari bosanski grad”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, VI/1951, 159.

¹² Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960), 41.

potoka Lobeve do reke Vrbas. Od navedene reke put je dalje nastavljao pored Kaštelja i dolinom reke Grlovnice (Grovnice) do reke Lašve. Za navedenu trasu starog puta Mazalić navodi da je rimskog porekla, mada ne i razloge koji su ga naveli na taj zaključak.¹³ Prema Bojanovskom, navedeni put predstavlja samo jednu deonica puta *Bistue Nova – Stanec-li*.¹⁴ “Najbolje sačuvani dio ovog puta je tzv. Čorbegova kaldrma”, navodi Bojanovski, “u blizini bivšeg Čorbegova hana u Torinama”.¹⁵

Na to da je rimski put, koji je Mazalić pronašao i istražio, bio u upotrebi i u kasnom srednjem veku ukazuje podatak da se njim kretalo jedno habzburško diplomatsko poslanstvo, upućeno u Carigrad 1530. godine.¹⁶ Bojanovski navodi da je istim putem putovao i mletački poslanik Katarino Zeno (*Catarino Zeno*).¹⁷ Međutim, to nije moguće jer Zeno putuje pravcem Split – Senj – Prolog – Pljevlje – Prijepolje – Novi Pazar.¹⁸

Iz podataka koji se navode u dnevniku Pjera Davida ne može se precizno utvrditi pravac puta kojim se francuski konzul kretao od Donjeg Vakufa do Travnika. Jedino što je izvesno jeste da je u pitanju planinski masiv južno od Travnika. Po mom mišljenju, veoma je moguće da se “ostaci puta koji je Trajan sagradio”,¹⁹ a o kome je David saznao od svojih pratilaca, mogu identifikovati sa rimskom komunikacijom koju navode Mazler i Bojanovski.

Krajem decembra 1807. godine za sekretara francuskog konzulata u Travniku postavljen je Šomet de Fose (*Chaumette Des Fosses*).²⁰ U svom

¹³ Mazalić, “Biograd – Prusac, stari bosanski grad”, 159.

¹⁴ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 176-179. U pitanju je deo rimske komunikacije koja je povezivala *Salonu* sa rudarskom oblašću *Argentaria*. Centar navedene rudarske oblasti bio je u Domaviji kod današnje Srebrenice.

¹⁵ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 177.

¹⁶ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović, (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 21-22.

¹⁷ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 175.

¹⁸ Petar Matković, “Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI veka”. *Starine*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, X/1878, 203.

¹⁹ *Приче французских путника*, 120.

²⁰ Šomet de Fose (1782–1841) bio je francuski diplomata. Godine 1802. nalazio se u pratnji

delu *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*, prvi put objavljenom 1816. godine, Fose opisuje ostatke jednog, po svemu sudeći rimskog puta.

“La Bosnie offre peu de curiosités en ce genre. Nous avons déjà parlé des bains d’Yéni-Bazar, attribués à Trajan: mais il existe un monument plus incontestable de la puissance de cet empereur. Dans l’immense forêt qui s’étend depuis la Spretča jusque près de Bellina, on trouve, pendant l’espace de plusieurs lieues y des restes d’un, très beau chemin qu’il avait fait construire pour faire passer en Dacie les légions stationnées dans l’Illyrie. Il est formé de grandes pierres plates, et de la largeur 15 pieds environ.”²¹

“U Bosni je malo zanimljivosti ove vrste. Već smo govorili o novopazarskoj banji, koja se pripisuje Trajanu. Ima, međutim, jedan sigurniji spomenik moći ovog cara. U ogromnoj šumi koja se prostire od Spreče pa do blizu Bijeljine na dužini od više milja, ima ostatak lepog puta koji je on pravio da prevede u Daciju legije koje su garnizonovale u Iliriji. Put je pravljen od velikih kamenih ploča i širok oko petnaest stopa.”²²

Na osnovu toga što izgradnju puta vezuje za cara Trajana, kao što to čini i Pjer David u vezi sa ostacima puta južno od Travnika, može se izvesti zaključak da je Fose smatrao da se radi o putu izgrađenom od strane Rimljana. Na to da je put koji opisuje Šomet de Fose zaista rimskog porekla ukazuje nekoliko podataka iz teksta. Prema Foseu, put je bio “pravljen od velikih kamenih ploča i širok oko petnaest

generala Brina, francuskog ambasadora u Carigradu. Za kancelara u francuskom konzulatu u Bukureštu postavljen je 1803. godine. Po dolasku u Travnik, krajem decembra 1807. godine, bio je sekretar i prevodilac konzula Pjera Davida. Fose se u Bosni i Hercegovini zadržao svega nekoliko meseci, do jula 1808. godine. Nakon toga je obavljao funkciju diplomatskog predstavnika u Šćecinu, a zatim i konzula u Švedskoj. Foseovo delo *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808* veoma je važan izvor za političko i društveno uređenje Bosne početkom XIX veka. Za više o Šometu de Foseu: *Приче французских путника*, 150-151.

²¹ Chaumette Fosses, *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*, (Paris: J. Didot, 1822), 24.

²² Milenko S. Filipović, “Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XXVI/1971, 190.

stopa”.²³ Da su glavne rimske komunikacije na prostoru severoistočne Bosne bile popločane velikim kamenim blokovima vidi se na primeru komunikacije Drinjača – Sarajevsko polje, kao i komunikacije na planini Bišini.²⁴ Za širinu puta pomenuti putopisac navodi da iznosi oko 15 stopa, odnosno oko 4,87 metara.²⁵ Ako prihvatimo da je širina puta koju navodi Fose približno tačna, u tom slučaju reč je o rimskom putu tipa *via*.²⁶ Zakonom od Dvanaest tablica propisana je minimalna širina *via* od 8 stopa, odnosno oko 2,40 metra, na pravcu i 16 stopa, oko 4,90 metara, na zavoju puta.²⁷ Ipak, na osnovu ostataka rimskih komunikacija može se izvesti zaključak da nisu sve *viae* imale prethodno navedene, zakonom utvrđene dimenzije.²⁸ Naročito se to odnosi na komunikacije u teško pristupačnim planinskim predelima gde je širina kolovoza iznosila oko 1,5 metar.²⁹

Tačna lokacija puta koji opisuje Šomet de Fose do danas je nepoznata. O samoj lokaciji puta navedeni autor daje samo informaciju da se na-

²³ Isto. 190.

²⁴ Za komunikaciju Drinjača – Sarajevsko polje: Ballif, *Römische Strassen*, 38-40. Ivo Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XIX/1981, 165-175. O antičkoj komunikaciji na planini Bišini: Goran Popović, “Rimske komunikacije u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na novootkrivenu dionicu puta na planini Bišini”. *Acta Illyrica*, Sarajevo: Bathinvs, II/2018, 193-216. Za više o rimskim komunikacijama i tehnikama gradnje: John Knapton, “The Romans and Their Roads – the Original Small Element Pavement Technologists”, in: *Pave Israel 96: Proceedings, the Fifth International Conference on Concrete Block Paving*, ed. I. Ishai, (Tel-Aviv: Dan Knassim, 1996), 17-52; Cornelis van Tilburg, *Traffic and Congestion in The Roman Empire*, (London: Routledge Taylor & Francis Group, 2007), 1-40.

²⁵ 1 francuska stopa iznosi 0,32 metra.

²⁶ Za više o tipovima rimskih puteva: Tilburg, *Traffic and Congestion*, 7-8.

²⁷ *The Twelve Tables*, translated by P. R. Coleman – Norton, (The Project Gutenberg, 2005).

²⁸ Tako se u slučaju poznate republikanske komunikacije *Via Appia* širina kolovoza razlikuje u zavisnosti od predela kojim je trasa prolazila. Za više o tome: Jean-Pierre Adam, *Roman Building: Materials and Techniques*, (London and New York: Routledge, 1999), 576; Tilburg, *Traffic and Congestion*, 27-28. Kod rimske komunikacije na planini Bišini širina kolovoza na ravnom delu trase puta značajno se razlikuje od širine na usponu. Videti: Popović, “Rimske komunikacije”, 198, nap. 30.

²⁹ Ballif, *Römische Strassen*, 8.

lazio u “ogromnoj šumi koja se prostire od Spreče pa do blizu Bijeljine”.³⁰ Između reke Spreče i grada Bijeljine nalazi se planina Majevisa, koja je i danas poznata po gustim šumama. Međutim, na tom području do sada nisu registrovani ostaci antičkih komunikacija. Iz samog Foseovog dela nije moguće ustanoviti tačan pravac kojim je navedeni autor putovao. Samo po sebi nameće se kao logično pretpostaviti da bi Fose na svom proputovanju kroz Bosnu i Hercegovinu posetio i grad Tuzlu, važan administrativni i ekonomski centar u severoistočnoj Bosni početkom XIX veka, a zatim prešavši planinu Majevisu stigao u Bijeljinu.

Za Pjera Davida i Šometa de Fosea zajedničko je to da u Bosni i Hercegovini borave kao diplomatski predstavnici Francuske. Međutim, sredinom XIX veka na prostoru evropskih provincija Osmanskog carstva pojavljuju se francuski naučnici i istraživači. Jedan od najznačajnijih bio je geograf Ami Bue (*Ami Boué*).³¹ Putujući evropskim delovima Osmanskog carstva Bue je posetio i Bosnu i Hercegovinu. U svom delu *La Turquie d'Europe*³² Bue navodi pojedine ceste za koje je smatrao da su rimskog porekla. Međutim, izuzev samog pomena o rimskim komunikacijama na teritoriji Bosne i Hercegovine, nema preciznih podataka o lokaciji tih komunikacija.³³ Razlog za to jeste činjenica da Bue pitanju rimskih komunikacija prilazi sa naučne strane. Umesto opisa ostataka rimskih puteva, Bue nastoji da evidentira lokacije pojedinih mesta koja se navode na antičkim itinerarima.³⁴

³⁰ Filipović, “Šomet de Fose”, 190.

³¹ Ami Bue (1794–1878) rođen je u porodici francuskih emigranata u Hamburgu. Školovao se u Hamburgu, Ženevi i Parizu, da bi zatim studije medicine završio u Edinburgu, u Škotskoj. Evropskim teritorijama Osmanskog carstva putovao je u periodu između 1836. i 1838. godine. Kao rezultat toga usledilo je štampanje četvorotomnog dela *La Turquie d'Europe* (Evropska Turska) 1840. godine. Za više o tome: Приче французских путника, 205-206; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 29-39.

³² Ami Boué, *La Turquie d'Europe*, Vol. II, (Paris: A. Bertrand, 1840).

³³ Isto. 388.

³⁴ Bue je bio prvi koji je na mestu današnjeg Zvornika locirao putnu stanicu *Ad Drinum*. Videti: Boué, *La Turquie d'Europe*, 395.

Godine 1855. Bosnom i Hercegovinom putovao je Anri Luj Alfons Masije de Klerval (*Henri Louis Alphonse Massieu de Clerval*).³⁵ Iz izveštaja koji je Klerval poslao francuskom ministru obrazovanja, u kontekstu ovog rada značajan je sledeći odeljak:

“Malheureusement, il faut le dire, sur ce sol si remué par les guerres et par les invasions, on trouve peu de traces du passé. Les restes d’une voie romaine dans la Possavine, les bains de Novi-Bazar, un certain nombre de ponts en ogive de l’époque byzantine, les ruines informes de quelques châteaux féodaux: voilà jusqu’à présent, les seuls débris d’époques antérieures à la conquête qui aient été signalés sur ce vaste territoire.”³⁶

“Нажалост, треба то рећи, на овом тлу толико потресаном ратовима и најездама, наилази се на мало трагова прошлости. Остаци једне римске цесте у Посавини, купатило у Новом Пазару, извјестан број мостова на шиљати лук из византијске епохе, жалосне рушевине неколико феудалних замкова, ето досад јединих остатака времена што су претходила османлијском освајању на која се указало у овој пространој области.”³⁷

Iz navedenog ekscerpta jedini pouzdan zaključak koji se može izvesti jeste da se ostaci rimskog puta nalaze u Posavini. Pod imenom Posavina podrazumeva se oblast uz tok reke Save.³⁸ S obzirom na to da Klerval donosi opis Bosne, osnovano se može pretpostaviti da se ostaci rimskog puta nalaze u bosanskom delu Posavine. Na osnovu datog teksta

³⁵ Masije de Klerval (1820–1896) bio je filolog, diplomata i istraživač. Iz molbe francuskom ministru Ipolitu Fortulu (*Hippolyte Fortoul*) može se zaključiti da je o svom trošku posetio Bosnu i Hercegovinu, u proleće 1855. godine. Nakon toga, Klerval putuje i u Crnu Goru, najverovatnije 1858. godine. Za više o Klervalu: *Приче француских путника*, 215; Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini*, 81.

³⁶ Massieu de Clerval, “Rapport de M. Massieu de Clerval sur une mission en Bosnie”. *Archives des missions scientifiques et littéraires*, Du Ministère de l’instruction Publique et des Cultes, V/1856, 16-17.

³⁷ *Приче француских путника*, 217.

³⁸ Jovan Đ. Marković, *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*, (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 196.

bliže određenje lokacije ostataka rimskog puta nije moguće. Muhamed Nezirović iznosi pretpostavku da su u pitanju ostaci rimskog puta koji je povezivao rimsko naselje *Castra* (Banja Luka) sa značajnom rečnom lukom *Servitium* (Gradiška).³⁹

Sto godina nakon Klervalovog putovanja po Bosni i Hercegovini Esad Pašalić je, u potrazi za ostacima rimskih komunikacija, istraživao prostor između Banja Luke i reke Save.⁴⁰ Tom prilikom Pašalić je otkrio ostatke rimskog puta u selu Jablanici,⁴¹ kod Laktaša i u selu Mahovljani,⁴² 4 km severno od Laktaša. Drugih ostataka rimskih komunikacija, u delu Posavine koji pripada Bosni i Hercegovini, za sada nema.

Analizirajući Klervalov izveštaj Midhat Šamić je uočio sličnosti sa delom Šometa de Fosea, *Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808*.⁴³ To navodi na zaključak da se Klerval, pored onog što je i sam video na putu, služio i delima ranijih francuskih putnika po Bosni i Hercegovini. Mada Klerval ne govori o pravcu svog puta, na osnovu pojedinih informacija u samom tekstu može se pretpostaviti da je putovanje započeo sa Jadranskog primorja, a zatim preko Prologa i Livna stigao u centralnu Bosnu, gde obilazi katoličke samostane.⁴⁴ Navedenim pravcem prolazila je antička komunikacija koja je povezivala Salonu sa unutrašnjim delom rimske provincije Dalmacije.⁴⁵ Ostatke rimskih puteva Klerval je mogao

³⁹ *Приче француских путника*, 2017, nap. 1. Rimski put *Castra-Servitium* predstavlja samo deonicu rimske komunikacije *Salona – Servitium*. Videti: Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 18-28; Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 51-102.

⁴⁰ Esad Pašalić, “Rimska cesta između Banja Luke i Bosanske Gradiške”. *Naše starine*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, IV/1957, 63-74.

⁴¹ “Oni su, istina, danas samo mjestimično sačuvani, ali mještani kazuju da su ti tragovi bili veći i vidljiviji prije 25-30 godina. To su ostaci kaldrme, široke do 3 metra, koja pokazuje pravac od Jakupovaca na sjever pored Laktaša, ali ne trasom današnje ceste nego zapadno od nje.” Pašalić, “Rimska cesta između Banja Luke i Bosanske Gradiške”, 64.

⁴² “Uz posjed I. Jerkovića sa zapadne strane još i sada se u zemlji nailazi na veće kamene ploče koje su doskora mogle da se prate u vezanom stroju kaldrme pravcem prema sjeveru.” Isto. 65.

⁴³ Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini*, 83.

⁴⁴ Clerval, “Rapport de M. Massieu de Clerval”, 16.

⁴⁵ Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 47.

videti i na ovom pravcu, ali ih on ipak ne navodi. Pored toga, ne postoji ništa što bi ukazivalo na to da je Klerval zaista putovao južnim delom Posavine.

Rimske komunikacije u delima engleskih putnika

Pojava engleskih putopisa o Bosni i Hercegovini u XIX veku povezana je sa interesovanjem širih slojeva engleskog društva za dešavanja u evropskim provincijama Osmanskog carstva, kao i opštim strahom od izlaska Rusije na Sredozemno more.⁴⁶ Na interesovanje engleskog javnog mnijenja za Bosnu i Hercegovinu uticali su česti nemiri koji su izbijali u najzapađnijoj evropskoj pokrajini Osmanskog carstva, od kojih su najznačajniji ustanak bosanskih begova 1849. godine i ustanak Srba u Hercegovini 1875. godine. Upravo iz perioda Hercegovačkog ustanka potiče i najviše engleskih putopisa o Bosni i Hercegovini.⁴⁷

Prvi engleski putnik u XIX veku koji je putovao Bosnom i Hercegovinom, a da je o tome ostavio pisani trag, bio je Džon Gardner Wilkinson (*John Gardner Wilkinson*),⁴⁸ poznati engleski istraživač i egiptolog. Wilkinson se posebno interesovao za materijalne ostatke iz antičkog perioda, među kojima i ostatke rimskih komunikacija.

“Luccari says Mostar was built, in 1440, “by Radigost, major-domo of Stefano Cosaccia”, but it was doubtless of a much earlier date, and traces of a Roman road are said to exist, leading from it to Gliubuski.”⁴⁹

⁴⁶ Milorad Ekmečić, “Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine”. *Балканика*, Београд: Српска академија наука и уметности, VIII/1977, 311.

⁴⁷ Ekmečić, “Slika o Bosni i Hercegovini”, 311.

⁴⁸ Džon Gardner Wilkinson (1797–1875) smatra se začetnikom britanske egiptologije. U periodu od 1821. do 1833. godine istraživao je arheološke lokalitete u Egiptu. To je Wilkinsonu donelo veliku popularnost i brojna priznanja. Godine 1844. preduzeo je putovanje po Dalmaciji i Crnoj Gori. Tom prilikom posetio je, mada samo na kratko, i Mostar. Za više o Wilkinsonu: Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 43.

⁴⁹ Johan Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, tom II, (London: John Murray, 1844), 60.

Lukarević⁵⁰ navodi da je Mostar izgrađen 1440. god. od strane Radigosta, dvorskog upravnika Stefana Kosače, ali sigurno je to bilo mnogo ranije, na šta bi ukazivala trasa rimskog puta, za koju sam saznao, koja od Mostara vodi do Ljubuškog.

Vilkinson pominje ostatke rimske komunikacije koja je navodno povezivala Mostar i Ljubuški, iako, kako sam navodi, nije video ostatke te komunikacije. Predeo oko Ljubuškog poznat je po mnogobrojnim ostacima iz antičkog perioda. U neposrednoj blizini prethodno pomenutog mesta prolazila je rimska komunikacija *Salona – Narona*.⁵¹ Južno do Ljubuškog, u mestu Humac (Gračani), nalazio se rimski vojni logor.⁵² U selu Donji Radišići, severozapadno od Ljubuškog, Ivo Bojanovski locira putnu stanicu *Bigeste*.⁵³ Bojanovski iznosi pretpostavku da se kod Ljubuškog od komunikacije *Salona – Narona* odvajao jedan lokalni putni pravac (*via vicinalis*) koji je vodio prema današnjem Čitluku i dalje ka Mostaru.⁵⁴ Međutim, na području između Ljubuškog i Mostara do sada nisu pronađeni ostaci neke rimske komunikacije.

Podatak o postojanju rimske komunikacije između Ljubuškog i Mostara, koju navodi Vilkinson, ne zasniva se na autorovom ličnom zapažanju,

⁵⁰ Jakov Lukarević ili Giacomo Di Pietro Luccari (1551–1615) bio je dubrovački plemić i diplomata. Napisao je delo o istoriji Dubrovačke republike pod naslovom *Copioso ristretto de gli annali di Ragusa*. Za više o Lukareviću: Vladimir Mažuranić, “Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića”. *Narodna starina*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 3, knj. 8, 1924, 121-122.

⁵¹ Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 56; Ivo Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), I, Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svetlu arheoloških i historijskih izvora”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, 15/1977, 108.

⁵² Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji”, I, 110; Radoslav Dodig, “Rimski kompleks na Gračanima, vojni tabor ili ...?”, u: *Arheološka istraživanja u Cetinjskoj krajini*, ur. J. Balen, H. Potrebić, (Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2011), 327-343.

⁵³ Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji”, I, 109.

⁵⁴ Isto. 138, 153.

već na informaciji dobijenoj prilikom boravka u Mostaru. Istovremeno, pretpostavka Bojanovskog o postojanju lokalne rimske komunikacije ne zasniva se na ostacima puta na terenu, već na intuiciji navedenog istraživača.

Godine 1851. Bosnom i Hercegovinom putuje Džejsms Henri Skin (*James Henry Skene*).⁵⁵ Za razliku od drugih engleskih putopisaca, Skin u Bosnu ulazi iz Srbije, kod sela Rače.⁵⁶ Iz tog razloga Skinov putopis, objavljen pod naslovom *The Danubian Principalities: The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, ima veliki značaj, jer donosi opis predela severoistočne Bosne, oblasti kojom drugi engleski putnici nisu prolazili.

Na osnovu detaljnog opisa geografskih predela i doživljaja, može se izvesti zaključak da je Džejsms Henri Skin vodio dnevnik prilikom putovanja. Zahvaljujući tome možemo približno rekonstruisati putni pravac kojim se navedeni putopisac kretao. Iz opisa putovanja saznajemo da je navedenom autoru trebalo dva dana da stigne iz Bijeljine u Tuzlu. Naime, krenuvši iz Bijeljine, Skin je prošao, kako sam navodi, samo kroz selo *Csadiavitza* (Чађавица)⁵⁷ pre nego što je, nakon šest sati jahanja, prenoćio u jednom konačištu.⁵⁸ Drugog dana puta, nakon odmora i ručka u jednom hanu u “divnoj dolini”,⁵⁹ Skin stiže do ostataka starog, kaldrmisanoog puta.

“On proceeding we came to a road paved in the same manner as I had often seen in Greece, and dating probably from the time of the Romans, or at least of the Lower Empire. It is strange that so much

⁵⁵ Džejsms Henri Skin (1812–1886) poticao je iz stare škotske plemićke porodice iz okoline Aberdina. Godine 1855. imenovan je za britanskog konzula u Alepu. Na toj funkciji zadržao se do 1880. godine. Za više o Džejsmsu Skinu: Bernard Burke, *A Genealogical and Heraldic Dictionary of the Landed Gentry of Great Britain and Ireland*, (London: Harrison, 1863), 1381; Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 58.

⁵⁶ I danas se kod sela Rače nalazi granični prelaz između Bosne i Hercegovine i Srbije.

⁵⁷ Zapadno od Bijeljine danas postoje tri sela koja u svom nazivu imaju reč Čađavica. To su: Donja, Srednja i Gornja Čađavica. Najjužnija od njih je Gornja Čađavica.

⁵⁸ James Henry Skene, *The Danubian Principalities: The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Vol. 2, (London: Richard Bentley, 1854), 201-202.

⁵⁹ Skene, *The Danubian Principalities*, 204.

labour should have been bestowed on a road so unskillfully planned, for such causeways generally go in as straight a line as possible, without paying any attention to the levels, although I have seen them with ancient wheel-marks, indicating that they were not merely horse or mule tracks.”⁶⁰

Nastavivši putovanje stigli smo do puta popločanog na isti način kao putevi koje sam često viđao u Grčkoj, i koji verovatno potiču iz vremena Rimljana, ili barem iz perioda poznog carstva.⁶¹ Neobično je da je toliko puno truda trebalo uložiti na izgradnju puta tako nestručno planiranog, jer se takav putni pravac uglavnom pruža što je više moguće pravolinij-ski, bez obzira na nivo terena, mada video sam ih sa drevnim kolotečinama, što ukazuje da nisu samo korištene kao staze za konje i mazge.

Nakon pomena ostataka rimske komunikacije, Skin opisuje šumu kroz koju putuje, kao i susret sa putujućom skupinom Roma, pre nego što stigne u Gornju Tuzlu.⁶² Iz prethodno navedenog može se izvesti zaključak da se ostaci rimskog puta, koje Skin navodi, nalaze između sela Čađavice na severu i Gornje Tuzle na jugu. Na ovom prostoru nalazi se planina Majevice. Po mom mišljenju, Džejsms Henri Skin je putovao istim putnim pravcem kojim je 44 godine ranije prošao i Francuz Fose. Po svemu sudeći, rimski put koji opisuje Fose identičan je sa rimskim putem koji navodi Skin.

U relevantnoj stručnoj literaturi nema pomena ostataka rimskog puta na planini Majeveci. Razlog za to leži u činjenici da prostor severoistočne Bosne spada u jedno od poslednjih arheološki neistraženih područja zapadnog Balkana.⁶³ Na severnim obroncima Majevice arheološki

⁶⁰ Isto. 205.

⁶¹ Pod pojmom *Lower Empire*, koji pominje Skin, u istoriografiji se podrazumeva period od abdikacije Dioklecijana 305. godine do pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine.

⁶² Skene, *The Danubian Principalities*, 206-209.

⁶³ Goran Popović i drugi, “Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, 46/2017, 184.

lokaliteti iz antičkog perioda do sada su evidentirani jedino u selu Tutnjevac. U navedenom selu zabeleženo je postojanje ostataka rimskog utvrđenja i naselja.⁶⁴ Pored toga, u selu Tobut, na oko pola puta između Gornje Tuzle i Čađavice, pronađena je ostava sa oko 1400 primeraka rimskog srebrnog novca.⁶⁵

Ivo Bojanovski pominje ostatke puta u selu Tutnjevac.⁶⁶ Mada, izuzev samog pomena, Bojanovski ne daje više podataka o “tragovima puta” u navedenom selu. Na ostatke nekog starog puta u selu Tutnjevac mogao bi da ukazuje i lokalitet Kaldrma.⁶⁷ Iz svega navedenog može se pretpostaviti postojanje ostataka starog, možda antičkog, puta u selu Tutnjevac. Međutim, za sada je neizvesno da li se rimski put koji navodi Skin može identifikovati sa pretpostavljenim rimskim putem u Tutnjevcu.

Povodom ustanka hrišćanskog stanovništva, pod vođstvom Luke Vukalovića, u jesen 1861. godine u Hercegovinu dolazi engleski poručnik Džordž Arbatnot (*George Arbuthnot*).⁶⁸ U toku boravka u Mostaru, Arbatnot je preduzimao manja putovanja u okolini navedenog grada. Prilikom jednog takvog putovanja, Arbatnot je primetio ostatke starog puta, za koji navodi:

⁶⁴ Irma Čremošnik, “Veliko Brdo, Tutnjevac, Ugljevik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988), 98.

⁶⁵ Goran Kraljević, “Tobut, Tobut, Lopare”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988), 97.

⁶⁶ “Ništa konkretno nismo utvrdili ni o odnosu ove ceste prema Koraju u Majeveci, iako bi se takav put dobro uklapao u ruševine naselja (s tragovima puta!) u Tutnjevcu, s vezom na cestu niz Drinu, i to vjerovatno dolinama Janje i Sapne.” Ivo Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), IV – Rimski putevi Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XXII/1984, 246.

⁶⁷ Irma Čremošnik, “Kaldrma, Tutnjevac, Ugljevik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988), 92.

⁶⁸ Džordž Arbatnot (1802–1865) bio je engleski političar i činovnik u ministarstvu finansija. Po dolasku u Hercegovinu Arbatnot odlazi u Mostar gde upoznaje Omer-pašu Latasa, koga u vojnom pohodu prati do Nikšića. Za više o Arbatnotu: Hadžiselimović, *Na vratima Istoka*, 66; Ekmečić, “Slika o Bosni i Hercegovini”, 311-312.

“About one hour from Mostar, we arrived at the source of the Radobolya, which flows through Mostar and falls into the Narenta near the old bridge. The road was sufficiently well defined, although needing repair in places. The walls on either side, as well as its general construction, proclaim its Roman origin.”⁶⁹

Oko sat vremena od Mostara, stigli smo do izvora Radobolje, koja protiče kroz Mostar i uliva se u Neretvu kod starog mosta. Put je prilično dobro vidljiv, mada mu je potrebna popravka na pojedinim mestima. Zidovi sa obe strane, kao i njegova opšta konstrukcija, proklamuju njegovo rimsko poreklo.

Iz prethodno navedenog stiče se utisak da je Džordž Arbatnot bio uveren u to da se kod izvora reke Radobolje⁷⁰ nalaze ostaci rimskog puta. U daljem tekstu pomenuti putopisac ističe da su to ostaci rimske komunikacije koja je, dolazeći iz Stoca, prelazila most na Neretvi i nastavljala dalje prema Splitu.⁷¹ Na osnovu opisa Arbatnota može se izvesti zaključak da se rimska komunikacija nalazila u blizini izvora Radobolje.

Iako su na širem području Mostara obavljena rekognosciranja terena od strane Radimskog (*Radimsky*), a zatim i Bojanovskog, ipak nisu evidentirani ostaci rimskog puta kod izvora Radobolje.⁷² Prema Radimskom, jedna rimska komunikacija vodila je preko Mostara prema Konjicu.⁷³ Mada, pomenuti istraživač ne navodi razloge koji su ga naveli na taj zaključak. Bojanovski je bio mišljenja da je u pitanju jedan sporedni putni

⁶⁹ George Arbuthnot, *Herzegovina; or Omer Pacha and the cristian rebels*, (London: Longman, 1862), 215-216.

⁷⁰ Reka Radobolja izvire na oko 5 kilometara zapadno od Mostara.

⁷¹ Arbuthnot, *Herzegovina*, 216.

⁷² Vjenceslav Radimsky, “Bišće-polje kod Mostara”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, III/1891, 179-192; Ivo Bojanovski, “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), II – Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XVII/1978, 51-126.

⁷³ Radimsky, “Bišće-polje kod Mostara”, 190.

pravac (*via vicinales*) koji se odvajao od komunikacije Narona – Sarajevsko polje.⁷⁴ Međutim, ni Bojanovski ne pominje na osnovu čega je došao do takvog zaključka. Ostaci pretpostavljene rimske komunikacije do sada nisu potvrđeni na terenu. Ipak, na to da se u blizini izvora Radobolje nalazilo rimsko naselje ukazuju ostaci ranohrišćanske bazilike u naselju Cim.⁷⁵ Postojanje antičkog naselja navodi na zaključak da se u blizini morala nalaziti i rimska komunikacija.

Zaključak

Metodologija proučavanja antičkih komunikacija veoma je kompleksna. Jedna od osnovnih komponenti metodološkog postupka jeste terensko istraživanje. Međutim, pre samog istraživanja na terenu neophodno je obratiti pažnju i na druge metode istraživanja.⁷⁶ Jedna od tih metoda

⁷⁴ Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji", II, 109. Za više o rimskim komunikacijama u Hercegovini: Gligor Samardžić, "Zu Problemen der Ubikation des römischen Straßennetzes und der Raststätten Ad Zizio-Asamo in Süddalmatien". *Београдски историјски гласник*, Београд: Филозофски факултет, I/2010, 51-67; Глигор Самарџић, "Налази из села Градац и Убоско на комуникацији Нарона-Ad Zizio". *Зборник радова Филозофског факултета*, К. Митровица: Филозофски факултет у К. Митровици, XLIV/2014, 385-408; Gligor Samardžić, "Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije". *Acta Illyrica*, Sarajevo: Bathinvs, II/2018, 179-191.

⁷⁵ Ranohrišćanska crkva, dimenzija 24,80 x 15 metara, otkrivena je 1966. godine. Pored crkve otkriven je kasnoantički objekat koji je služio za stanovanje. Na osnovu pronađenog rimskog novca, nastanak ranohrišćanske bazilike u Cimu se datira krajem IV ili početkom V veka. Videti: Tomislav Anđelić, "Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara". *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XXIX/1976, 179-244.

⁷⁶ O metodama istraživanja rimskih komunikacija u prošlosti: Dimitrije Sergejevski, "Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe". *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, n. s., XVII/1962, 73, 75, 78; Esad Pašalić, "Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji". *Radovi*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 3/1965, 244; Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 22-26. Pored metoda koje su upotrebljavali raniji istraživači u modernom istraživanju rimskih komunikacija neophodna je i primena Geografskog informacionog sistema (GIS). Za više o tome: John Kantner, "Ancient Roads, Modern Mapping". *Expedition*, University of Pennsylvania, 39/1997, 49-61; Markus Breier, "Getting Around in the Past: Historical Road Modelling", in: *Understanding Different Geographies*, ed. K. Kriz, W. Cartwright, M. Kinberger, (Berlin: Springer, 2013), 215-226.

jeste putopisna literatura. Na značaj putopisne literature u istraživanju prošlosti ukazivao je još Jovan Ristić sredinom XIX veka.⁷⁷ Kritikujući historiografe zbog toga što ne koriste informacije iz putopisnih dela, Ristić primećuje da "ни едну земљу страницы нису толико обилазили колико југоисточне краеве Европе".⁷⁸ O značaju putopisa za geografiju i topografiju pisao je i Petar Matković.⁷⁹ Ipak, na prostoru Bosne i Hercegovine istraživači rimskih komunikacija nisu koristili stare putopise. Izuzetak predstavlja Ivo Bojanovski, koji u par navrata navodi odeljke iz dela stranih putopisaca.⁸⁰ Međutim, ni kod Bojanovskog nije u pitanju standardna upotreba putopisne literature u metodološkom postupku, već samo izolovani primeri.⁸¹ Ipak, nisu sve informacije iz dela putopisaca pouzdane. Iz tog razloga, dobijene podatke na ovaj način potrebno je posebno izložiti naučnoj kritici.

Da se u delima putopisnog tipa mogu pronaći značajne informacije o antičkim komunikacijama, vidi se na primeru dela Šometa de Fosea i Džeјmsa Skina. Pomenuti putopisci opisuje ostatke rimskog puta do sada nepoznatog historiografiji. Nezavisno jedan od drugog Fosea i Skin navode ostatke iste rimske komunikacije. Skin, koji putuje Bosnom i Hercegovinom 44 godine nakon Fosea, prilično detaljno opisuje pravac svog putovanja. Na osnovu toga može se izvesti zaključak da Skin nije preuzeo informacije od Fosea. Po mom mišljenju, rimski put koji opisuju Fosea i Skin treba tražiti na prostoru između sela Tutnjevac, na severu i Gornje Tuzle, na jugu.

⁷⁷ Јован Ристић, "О историчној важности успомена стариј путника неки, који су кроз сјрбију прошли, а осовито Бертрандона де ла Брокјера", *Гласникъ*, Београд: Друштво Србске Словесности, VI/1854, 209.

⁷⁸ Isto. 209.

⁷⁹ Petar Matković, "Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega veka". *Rad*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 42/1878, 56.

⁸⁰ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 175; Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji", III, 132-133.

⁸¹ Kada piše o metodama koje je koristio prilikom istraživanja rimskih komunikacija, Bojanovski ne navodi stare putopise. Videti: Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 22-26.

Džordž Arbatnot pominje ostatke rimskog puta koje je, kako sam navodi, video kod izvora Radobolje, u blizini Mostara. Međutim, opis navodnog rimskog puta kod Arbatnota nije dovoljan da bismo done-li bilo kakav zaključak. Kod izvora Radobolje do sada nisu otkriveni ostaci neke antičke komunikacije. Ipak, ostaci ranohrišćanske bazilike u naselju Cim, u blizini navedenog izvora, jasno ukazuju na postojanje kasnoantičkog naselja na tom području. Istovremeno, postojanje naselja ukazuje na postojanje i bar jedne rimske komunikacije koja je to naselje povezivala sa važnim putnim pravcima i drugim naseljima.

Nasuprot tome, Džon Gardner Vilkinson, Pjer David i Mesije de Klerval navode ostatke antičkih komunikacija za koje su saznali prilikom putovanja po Bosni i Hercegovini, ali ih nisu videli. Rimska komunikacija Ljubuško – Mostar koju navodi Vilkinson nije do sada potvrđena na terenu. Ipak, raniji istraživači su izneli pretpostavku o mogućem postojanju jednog lokalnog putnog pravca na ovom području.⁸² Po svemu sudeći, rimski put koji navodi francuski konzul u Travniku jeste deo rimske komunikacije koju pominje i Bojanovski.⁸³ U odnosu na Pjera Davida, Mesije de Klerval ne samo da nije video ostatke rimske komunikacije koju navodi već nije ni putovao tim delom Bosne i Hercegovine. S obzirom na to da u svom delu Klerval uglavnom navodi ono što je saznao u franjevačkim samostanima centralne Bosne, možemo samo pretpostaviti da je informaciju o ostacima rimskog puta u Posavini dobio na istom mestu.

Iz prethodno navedenog vide se sve prednosti, ali i nedostaci putopisne literature. Značaj i tačnost informacija u delima putopisnog tipa zavise od toga da li je autor zaista video ostatke rimskog puta koje navodi, ili je o njima saznao na neki drugi način. I pored toga, podaci o ostacima rimskih puteva u delima francuskih i engleskih putnika kroz Bosnu i Hercegovinu, u XIX veku, veoma su značajni za proučavanje rimskih komunikacija u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

⁸² Bojanovski, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji", I, 138, 153.

⁸³ Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 177.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori:

- Arbuthnot, George. *Herzegovina; or Omer Pacha and the cristian rebels*. London: Longman, 1862.
- Boué, Ami. *La Turquie d'Europe*, Tome Deuxieme. Paris: A. Bertrand, 1840.
- Clerval, de Massieu. "Rapport de M. Massieu de Clerval sur une mission en Bosnie". *Archives des missions scientifiques et littéraires*, Du Ministère de L'instruction Publique et des Cultes, V, 1856, 16-48.
- David, Pierre. "Extraits du journal de Pierre David". *Revue d'histoire diplomatique*, Paris: Société d'histoire diplomatique, XXXVIII, 1924, 141-169.
- Fosses, Chaumette. *Voyage en Bosnie dans les année 1807 et 1808*. Paris: J. Didot, 1822.
- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Matković, Petar. "Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega veka". *Rad*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 42, 1878, 56-184.
- Matković, Petar. "Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI veka". *Starine*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, X, 1878, 201-256.
- *Priče francuskih putnika sa puta po otomanskoj Bosni*, prevod i predgovor M. Karaulac. Novi Sad: Matica srpska, 1998.
- Ristić, Jovan. "O istoričnoj važnosti uspomena starij putnika neki, koi su kroz' Srbiju prošli, a osovito Bertrandona de la Brokiera". *Glasnik Društva srbske slovesnosti*, Beograd, VI, 1854, 209-226.

- Skene, James Henry. *The Danubian Principalities: The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Vol. 2. London: Richard Bentley, 1854.
- *The Twelve Tables*, translated by P. R. Coleman – Norton. The Project Gutenberg, 2005.
- Wilkinson, Johan Gardner. *Dalmatia and Montenegro*, tom II. London: John Murray, 1844.

LITERATURA

Knjige:

- Adam, Jean-Pierre. *Roman Building: Materials and Techniques*. London / New York: Routledge, 1999.
- Ballif, Philip. *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*. Wien: Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, 1893.
- Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem ceste u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2. Sarajevo: ANUBiH, 1974.
- Burke, Bernard. *A Genealogical and Heraldic Dictionary of the Landed Gentry of Great Britain and Ireland*. London: Harrison, 1863.
- Hadžiselimović, Omer. *Na vratima Istoka*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- Mantran, Robert. *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd: Klio, 2002.
- Marković, Đ. Jovan. *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Pašalić, Esad. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1960.
- Šamić, Midhat. *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.
- Tilburg, van Cornelis. *Traffic and Congestion in The Roman Empire*. London: Routledge Taylor & Francis Group, 2007.

Članci:

- Anđelić, Tomislav. “Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XXIX, 1976, 179-244.
- Blanc, André. „Neobjavljeno dopisivanje francuskog konzula u Travniku – Pierra Davida“. *Starine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 46, 1956, 63-96.
- Bojanovski, Ivo. “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I, Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Naronna i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, 15, 1977, 83-152.
- Bojanovski, Ivo. “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II – Prehistorijska i rimska cesta Naronna – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XVII, 1978, 51-126.
- Bojanovski, Ivo. “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XIX, 1981, 125-199.
- Bojanovski, Ivo. “Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), IV – Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, XXII, 1984, 146-266.
- Breier, Marcus. “Getting Around in the Past: Historical Road Modelling”, in: *Understanding Different Geographies*, ed. K. Kriz, W. Cartwright, M. Kinberger. Berlin: Springer, 2013, 215-226.

- Čremošnik, Irma. “Veliko Brdo, Tutnjevac, Ugljevik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988, 98.
- Čremošnik, Irma. “Kaldrma, Tutnjevac, Ugljevik”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988, 92.
- Dodig, Radoslav. “Rimski kompleks na Gračanima, vojni tabor ili ...?”, u: *Arheološka istraživanja u Cetinjskoj krajini*, ur. J. Balen, H. Potrebića. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 2006, 327-343.
- Ekmečić, Milorad. “Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine”. *Balkanika*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, VIII, 1977, 301-320.
- Filipović, S. Milenko. “Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XXVI, 1971, 179-219.
- Jelavić, Vjekoslav. “Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807–1814”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, XVI, 1904, 267-283; 457-484.
- Kantner, John. “Ancient Roads, Modern Mapping”. *Expedition*, University of Pennsylvania, 39, 1997, 49-61.
- Knapton, John. “The Romans and Their Roads – the Original Small Element Pavement Technologists”, in: *Pave Israel 96, Proceedings, the Fifth International Conference on Concrete Block Paving*, ed. I. Ishai, D. Knassim. Tel-Aviv: Dan Knassim, 1996, 17-52.
- Kraljević, Goran. “Tobut, Tobut, Lopare”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom II, ur. B. Čović. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1988, 97.
- Mazalić, Đoko. “Biograd – Prusac, stari bosanski grad”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, n. s., VI, 1951, 147-189.
- Mažuranić, Vladimir. “Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića”. *Narodna starina*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 3, br. 8, 1924, 121-153.

- Pašalić, Esad. “Rimska cesta između Banja Luke i Bosanske Gradiške”. *Naše starine*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, IV, 1957, 63-74.
- Pašalić, Esad. “Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji”. *Radovi*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 3, 1965, 243-260.
- Popović, Goran i drugi. “Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci”. *Godišnjak*, Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, 46, 2017, 184-202.
- Popović, Goran. “Rimske komunikacije u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na novootkrivenu dionicu puta na planini Bišini”. *Acta Illyrica*, Sarajevo: Bathinvs, II, 2018, 193-216.
- Radimsky, Vjenceslav. “Bišće-polje kod Mostara”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, III, 1891, 179-192.
- Samardžić, Gligor. “Zu Problemen der Ubikation des römischen Straßennetzes und der Raststätten Ad Zizio-Asamo in Süddalmatien”. *Beogradski istorijski glasnik*, Beograd: Filozofski fakultet, I, 2010, 51-67.
- Samardžić, Gligor. “Nalazi iz sela Gradac i Ubosko na komunikaciji Naroni-Ad Zizio” u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u K. Mitrovici, XLIV, 2014, 385-408.
- Samardžić, Gligor. “Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije”. *Acta Illyrica*, Sarajevo: Bathinvs, II, 2018, 179-191.
- Sergejevski, Dimitrije. “Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe”. *Glasnik*, Sarajevo: Zemaljski muzej, n. s., XVII, 1962, 73-105.

Summary

Roman Roads in Bosnia and Herzegovina in the Works of French and English travelers XIX century

In the XIX century, a large number of French and English travelers passed through Bosnia and Herzegovina. Some of these travelers, upon their return to France, published records from their journeys. They describe the geographical areas of Bosnia and Herzegovina, its past, local population and their customs, folk legends, myths, etc. Among the numerous important data, some travelers also mention the remains of Roman roads.

That some important information about Roman roads in Bosnia and Herzegovina can be found in the works of the French and English travelers XIX century, it can be seen in the example of works Chaumette Des Fosses and James Henry Skene. The mentioned travelers describe one new, previously not known, the Roman road on Majevisa Mountain, in southeastern Bosnia. In my opinion, the remains of that road should be sought in the area between the villages of Tutnjevac, in the north and in Upper Tuzla, in the south.

George Arbuthnot mentions the remains of the Roman road, which he saw at the Radobolje spring, near Mostar. The remains of some ancient communication have not been discovered near Radobolje spring yet. However, the remains of the early Christian basilica in the settlement Cim, near the source, clearly indicate the existence of a late antique settlement in the area.

John Gardner Wilkinson, Pierre David and Massieu de Clerval mention the remains of the Roman roads about they heard during the journey through Bosnia and Herzegovina, but they did not see them. The Roman road between Ljubuško and Mostar, which is stated by Wilkinson, has not been confirmed on the ground yet. However, earlier researchers have made assumptions about the possible existence of a local Roman

road in the area. In my opinion, the Roman road, mentioned by the French consul in Travnik, is part of a Roman communication researched by Bojanovski. The remains of this Roman road are discovered in the mountains, south of the town of Travnik. Compared to Pierre David, Massieu de Clerval not only did not see the remains of Roman road, he had not even traveled to that part of Bosnia and Herzegovina.

The importance and accuracy of the information in the acts of travelers depend on whether the author really saw the remains of the Roman path leading, or found out about them in some other way. Despite all the weaknesses, information on Roman roads in the works of French and English travelers, through Bosnia and Herzegovina in the XIX century, is important for studying Roman roads in the inland of the Roman province of Dalmatia.